

»AVTARKIČNA STROGOST IN PREPROSTA ITALIJANSKA DUŠA«:
KONSTRUKCIJA NOVEGA RUDARSKEGA MESTA RAŠA V
VZHODNI ISTRI (1936–1937)

Jure RAMŠAK

Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: jure.ramsak@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Članek se ukvarja s fizično in simbolno konstrukcijo rudarskega naselja Raša v vzhodni Istri, nastalega leta 1937 v okviru italijanske politike nacionalne avtarkije. Ta politični in ekonomski okvir je tudi bistveno pogojeval njegovo urbanistično in arhitekturno podobo, ki je bila v primerjavi z drugimi fašističnimi novimi mesti opazno skromnejša. Kot celota pa je novo mesto posredovalo ideološko sporočilo civilizacijskega napredka, ki ga je v obmejno in »zaostalo« regijo prinesel Mussolinijev režim. Zaradi tega se v članku najprej posvečam organizacijski in tehnični plati izgradnje, nato pa skozi za tisti čas tipične oblike propagandnega in rasističnega diskurza razbiram elemente simbolne konstrukcije novega urbanega prostora sredi s hrvaškim prebivalstvom poseljenega območja.

Ključne besede: Raša, fašistična nova mesta, A.Ca.I., avtarkija, vzhodna Istra

»SEVERITÀ AUTARCHICO E L'ANIMA SCHIETTAMENTE ITALIANA«:
LA COSTRUZIONE DELLA CITTA' MINERARIA DI ARSIA
NELL'ISTRIA SUD-ORIENTALE (1936–1937)

SINTESI

L'articolo analizza gli aspetti fisici e simbolici della costruzione della città mineraria di Arsia nell'Istria sud-orientale, eretta nel 1937 nell'ambito della politica di autarchia promossa dal regime italiano. Questo quadro politico ed economico rappresentò la base della sua immagine urbanistica ed architettonica che fu però decisamente più modesta se paragonata alle altre nuove città realizzate dal fascismo. Nonostante ciò la città fu veicolo di un chiaro messaggio ideologico fondato sul progresso civilizzatore, portato in questa regione di confine "arretrata" dal regime di Mussolini. Perciò in quest'articolo mi concentro in primo luogo sugli aspetti tecnici ed organizzativi della costruzione, mentre nella seconda parte del saggio, attraverso le varie forme di propaganda e del discorso razzista tipici di quel periodo, seguo gli elementi della costruzione simbolica del nuovo paesaggio urbano costruito in una regione abitata da popolazione croata.

Parole chiave: Arsia, città di fondazione nel periodo fascista, A.Ca.I., autarchia, Istria orientale

UVOD

Upoštevajoč neločljivo povezavo med ideologijo in grajenim prostorom oz. krajino (Lefebvre, 2013), so projekti novih mest, ki so jih kot materialno utelešenje svoje (anti) utopije zamislili vsi trije veliki totalitarni režimi 20. stoletja, privilegirani kraj za opazovanje idejnih, političnih, ekonomskih in antropoloških razsežnosti teh sistemov. Kar dve izmed dvanajstih novih mest (*città di fondazione*), ki jih je na zemljevid Italije vrisal fašistični režim med letoma 1928 in 1940, se nahajata na območju vzhodne Istre kot dela nekdanje Julijske krajine, po letu 1920 nove teritorialne pridobitve savojske kraljevine. Vzrok nastanka Raše (Arsia) leta 1937 in Podlabina (Pozzo Littorio) leta 1940 ni bila agrarna izraba na novo bonificiranega teritorija, ampak izkoriščanje zaloga premoga, ki so bile znotraj celotne države v večji meri prisotne le na Labinskem in v sardinskem Sulcisu. Zgodnejšo in bolj zaokroženo Rašo lahko tako bolj kot novim podeželskim skupnostim lacijskega Agro Pontina umestimo ob bok ostalim »korporacijskim« mestom kot so Carbonia, sezidana na omenjenem južnem delu Sardinije leta 1938, in celulozni industriji namenjeni Torviscosi v videmski pokrajini, ki so nastala kot rezultat državne politike avtarkije na področju ključnih surovin in produktov v drugi polovici tridesetih let.

V teh strogo utilitarno zasnovanih mestih težje prepoznavamo estetski režim t. i. govoreče arhitekture (*architecture parlante*), značilne za druga nova mesta in še zlasti za reprezentativne objekte v prestolnici fašistične države (gl. Gentile, 2007; Nicoloso, 2008; Arthurs, 2012), kar je bil verjetno tudi razlog, da se je Raša skorajda nepoškodovana ohranila tudi po drugi svetovni vojni in priključitvi tega območja k socialistični Jugoslaviji. V ospredju je bila zahteva po maksimalizaciji produktivnosti, ki jo je vladajoči režim zagotovil s tem, da je načrtovanje in izgradnjo prepustil poslovnim krogom, kar pa še ne pomeni, da nova prostorska konstrukcija ni odražala nekaterih temeljnih postulatov fašistične ideologije, zlasti kar se tiče mehanizmov nadzora in kulturne dominanc. Opraviti imamo s sintezo utopičnih načrtov obvladovanja urbane modernosti iz 19. stoletja, taylorizma in fordizma ter antropološke konstrukcije fašističnega novega človeka, katerega kult je Italija gojila zlasti v času krepitve ekspanzionizma v letih pred drugo svetovno vojno. Prostorskemu odrazu tega skupka idejnih osnov je fašistični režim, zlasti njegovi lokalni eksponenti, nadal še vlogo kulturnega simbola, temelječega predvsem na imperativu civilizacijskega in tehničnega napredka, ki ga je prinesel v »zaostalo« regijo z večinskimi »tujerodnim« prebivalstvom.

Znotraj omejenega izbora literature, manjšega kot za druga fašistična nova mesta, ki so tudi po koncu druge svetovne vojne ostala v Italiji, in donedavni odsotnosti zanimanja za fenomen Raše pri hrvaških raziskovalcih velja izpostaviti monografijo *La bianca città del carbone* (Krecic, 2012). V njej je tržaški umetnostni zgodovinar Francesco Krecic doslej najbolj celovito predstavil arhitekturne značilnosti planiranega mesta, medtem ko lahko nekaj več o političnih okoliščinah izgradnje izvemo iz prve pregledne študije nastanka fašističnih novih mest (Nuti, Martinelli, 1981). Podoba specifičnega mesta je z analizo antropoloških okoliščin življenja in dela njegovih edinih prebivalcev-rudarjev dopolnil Andrea Matošević (2011), medtem ko se moramo po nekatere osnovne podatke glede ekonomskega in socialnega ozadja tega tedaj za vso državo pomembnega projekta

zateči k starejšim pregledom zgodovine Istre (Millo, Vinci, 1985). V nadaljevanju želim strniti ugotovitve omenjenih del, dodati nekaj podrobnejših podatkov iz arhivskega gradiva istrske prefektуре in istrskih rudnikov (Državni arhiv v Pazinu) ter zaokrožiti ta prikaz z analizo propagandnih vsebin iz tedanjih tiskanih (*L'illustrazione Italiana*, *Corriere Istriano*, *La difesa della razza*) in filmskih materialov (*Istituto Luce*). To analizo zato na eni strani umeščam v splošni okvir italijanskega fašizma, na drugi strani pa posebno pozornost namenjam konstrukciji simbolne vloge novega urbanega prostora kot nosilca italijanske civilizacije sredi na novo pridobljene, obmejne ter s Hrvati in Slovenci poseljene province, torej v kontekstu tistega prostora, na katerem se je zaradi naštetih dejavnikov in spričo zakoreninjenosti italijanskega nacionalizma uveljavila posebna oblika t. i. obmejnega fašizma (*fascismo di confine*) (Vinci, 2011; Kacin Wohinz, Verginella, 2008).

LOCUS HOMINIS CORPORATIVI

Kot antiideologija liberalnega pozitivizma je bil fašizem uperjen proti industrijski urbanizaciji, a obenem v spregi s proizvodnim meščanstvom vzpostavljaj korporativistično obliko kapitalističnega načina proizvodnje, ki je zlasti pridobila na pomenu z zasledovanjem ekspanzionistične zunanje politike (Gentile, 2010, 27, 88). Toda na drugi strani je italijanski fašistični režim v luči ekspanzivne zunanje politike sklenil kompromis s proizvodnim meščanstvom, ki je vodil v ohranjanje kapitalizma oz. njegovo varianto korporativizem kot obliko razrednega sodelovanja v svrhe krepitve nacionalne ekonomije (Gentile, 2010, 27). Temu zlitju kapitalističnega načina proizvodnje in predmodernega vzorca družbene organizacije sta z ambivalentnim združevanjem vrednot tradicije (*strapaese*) in inovacije sledila tudi arhitektura in urbanizem. V praksi je to pomenilo selektivno prevzemanje modernističnih planerskih principov Le Corbusierja, ki se je po avanturi v Sovjetski zvezi v začetku tridesetih let tudi sam približal desno orientiranemu sindikalizmu Huberta Lagardella in kasneje višijskemu režimu v Franciji (Antliff, 2002, 161). Švicarsko-francoski arhitekturni inovator jim je prišel prav s svojim tehnokratskim modernizmom, ki so ga združevali z »duhom zmage« nove, vitalistične in razredno nerazdeljene družbe, pa tudi s svojo zahtevo po vzpostavitvi urbanega reda in z diskurzom o higienizaciji (Antliff, 1997). Slednje si italijanski fašisti niso razlagali samo v smislu gradnje stavb po zdravstvenih predpisih, ampak tudi v alegoričnem pomenu »rasne higiene«, kjer se je poudarjal kult fizične aktivnosti kot načina premagovanja »socialnega hedonizma« in žrtvovanja za nacijo (Griffin, 2007, 55).

Antropološki aspekt fašistične totalitarne konstrukcije je vse bolj prihajal v ospredje v tridesetih letih, ko je ob naraščajočem militarizmu in pripravah na širjenje imperija prišel na površje Mussolinijev namen »ustvariti nove, številčnejše, telesno in moralo močnejše fašistične rodove, ki bodo zares sposobni ,držniti si' in preiti v *akcijo*« (Gentile, 2010, 228). V tem kontekstu sta se združili politika spodbujanja biološke reprodukcije in politika maksimalizacije kmetijske in industrijske produkcije v enoten pojem bonifikacije (*bonifica integrale*), ki je ključno pogojeval nastanek fašističnih novih mest kot oblike notranje kolonizacije v tridesetih letih. S favoriziranjem ruralizacije (*ruralizzazione*) je integralna bonifikacija stremela tako k doseganju kmetijske samooskrbe kot k poveče-

vanju natalitete prek krepitve tradicionalne kmečke morale napram dekadentnemu urbanemu življenju (Dixon Whitaker, 2000, 101–102). Po fašistični ideologiji sta mestnega človeka pokvarila moderno udobje in razpuščenost, medtem ko je bilo kmečko življenje povezano s stalnim *bojem*, ki je bil osrednja premisa te ideologije (Binde, 1999, 768). Celotna ideja izgradnje novih mest je bila tako v osnovi antiurbana kampanja, saj so bila ta predstavljena kot središča podeželskega, ne mestnega življenja. Fašizem ni nastopal proti mestom kot takim, ampak so ga motili družbeni učinki urbaniziranega življenja, predvsem nizka rodnost in tendence nepokorščine in upora (Caprotti, 2007, 249).

Antiurbana ideologija je zaznamovala tudi strukturo novih naseljitvenih jeder okrog ključnih ekstraktivnih in industrijskih dejavnosti, ki so doživele razcvet z Mussolinijevo politiko avtarkije iz leta 1934, ki se je po uvedbi sankcij Društva narodov po italijanskem napadu na Etiopijo novembra 1936 še zaostрила. Nastanek »korporacijskih« mest je bil povezan z določeno vrsto industrijske dejavnosti strateškega pomena, ki je bila največkrat v rokah monopolnih in z režimom tesno povezanih gospodarskih družb. V tem primeru je notranja kolonizacija potekala po modelu delavskih naselij, podobnih nemškemu konceptu suburbane *Siedlung*, kjer je bila primarna zaposlitev prebivalcev industrija, ukvarjanje s kmetijstvom na vrtovih ob stanovanjskih hišah pa je nudilo možnost samopreskrbe. Namenu ruralizacije delavcev oz. ohranitve njihovega stika z zemljo je sledila tudi s strani Mussolinija predpisana podoba in materiali za t. i. ljudske hiše v »avtarkičnih« naseljih, ki so morale dajati videz tradicionalne kmečke arhitekture brez uporabe železa in podobnih materialov (Villani, 2012, 154, 157). Preprosto vernakularno arhitekturo delavskih hiš je pri javnih objektih dopolnjeval monumentalni liktorski stil (*stile littorio*) kot hibrid med mediteransko tradicijo in modernizmom in nekakšen poluradni slog, ki je izražal *italijanskost* grajenega okolja (Griffin, 2007, 49).

V nekoliko modernizirani različici je ulična struktura novih mest oponašala shemo rimskih vojaških in provincialnih kolonij, pri oblikovanju vedute pa so se ravnali po srednjeveški *commune*, kar se je poznalo zlasti pri liktorskih stolpih (*Torre Littoria*) ob občinskih zgradbah ali sedežih fašijev (*Casa del Fascio*). Umestitev reprezentativnih političnih objektov je odsevala fiziognomijo osrednjih trgov italijanskih mestnih držav iz 12. in 13. stoletja (*Palazzo del Comune, Palazzo del Popolo, Loggia*), ki so jim navadno priključili še trgovske lokale in hotel, medtem ko je bila cerkev nekoliko oddaljena ali celo na samostojnem trgu, kar po mnenju arhitekturnih zgodovinarjev odraža priznan, a podrejen položaj Rimsko-katoliške cerkve v fašističnem režimu (Ghirardo, 1989, 62–66).

UTILITARNOST IN »PREPROSTA ITALIJANSKA DUŠA«

Organizirano rudarjenje je na Labinskem potekalo že od začetka 19. stoletja, po prvi svetovni vojni pa je lastništvo od Trboveljske premogokopne družbe prevzela leta 1920 v Trstu ustanovljena *Società anonima carbonifera Arsa*. Spričo močne konkurence iz Velike Britanije je proizvodnja premoga na tem »majhnem Porurju Italije« (Mrach, 1927, 835) komaj dosegala predvojne stopnje, dokler ni doživela skokovitega porasta po letu 1935, ko je večinski delež družbe Arsa prevzela paradržavna *Azienda Carboni Italiani* (A.Ca.I.). Sedež tega podjetja, ki je združeval sardinske in istrske rudnike in je nastal po

modelu naftnega Agipa, je bil v Rimu, a središče upravljanja je še vedno ostalo v Trstu, kjer je deloval tudi predsednik družbe Guido Segre.¹ Če je leta 1934 nekaj več kot 1.000 rudarjev izkopal slabih 300.000 ton premoga, se je proizvodnja v dobrih dveh letih kar potrojila, število delavcev pa naraslo na več kot 1.600.² Ob pripisovanju takšnega pomena za celotno državno gospodarstvo, investicijah in končno tudi porastu števila zaposlenih je postala družba Arsa največji gospodarski subjekt v istrski provinci. Izmed 27.000 zaposlenih industrijskih delavcev v tej še vedno nerazviti in pretežno agrarni regiji jih je namreč leta 1939 kar tretjina delala v raških rudnikih. A to za nekvalificirano delovno silo, ki je spričo izjemno težkih razmer v kmetijstvu namesto na, iskala vir za prežvljanje pod zemljo, ni pomenilo izboljšanja njihovega gmotnega stanja, saj so se realne plače v drugi polovici tridesetih let znižale tudi za dvajset odstotkov (Dukovski, 1998, 166).

Glede na prenaseljenost bližnjih rudarskih kolonij Karlota in Vinež ter vse večji delež rudarjev, ki je (večinoma peš) dnevno prihajal na delo iz krajev izven občine Labin, so manjše delavsko naselje brez javnih zgradb začeli v družbi Arsa načrtovati že v začetku leta 1935 (Krecic, 2012, 65). A zaradi vrste zunanjepolitičnih dejavnikov, ki so vodili v ekonomsko politiko avtarkije in povečan izkop premoga, je v tem letu načrt skromnega delavskega naselja prerasel v obris novega mesta za 2.000 (kasneje 3.000) rudarjev in njihovih družinskih članov, ki se je v propagandni retoriki uveljavilo kot »*la prima città dell'autarchia*« (prvo mesto avtarkije).

Bonifikacija fizičnega okolja širšega območja doline reke Raše (Arsa) se je začela že leta 1927, ko je z dotacijo ministrstva za notranje zadeve v višini 8 milijonov lir nastal Konzorcij za integralno bonifikacijo rečnega sistema Raše, kjer je razsajala tudi nevarnost malarije.³ Predsednik Konzorcija je postal grof Giuseppe Lazzarini, labinski fašistični funkcionar in Mussolinijev vojni tovariš, ki se je kot agronom še posebej angažiral za načrtovani poseg. V okviru tega projekta, ki ga je spremljala podobna propaganda kot ostale tovrstne podvige v Italiji, je bilo prek posebnega kanala skozi predor, poimenovan *Galleria Mussolini*, v letih 1932–1933 izsušeno Čepičko jezero (Lago d'Arsa), ki je dotlej veljalo za največje v Julijski krajini. V naslednjih dveh letih je bila izvedena še melioracija ozke doline Rašinega pritoka Krapan, ki jo je za nekaj manj kot milijon lir izvedlo podjetje *Rossignoli e Maccarini*.⁴ Izbor tega tržaškega podjetja s slovenskim kapitalom naj bi stekel mimo volje ministra za javna dela, Giuseppeja Cobolli-Giglija, zaradi česar je, kot se je glasila ena izmed anonimnih prijav, na delovišče prišla kar cela »skvadra slavofilov« (Nutti, Martinelli, 1981, 67).

Z izsušitvijo močvirja v ozki dolini med cesto Pulj–Reka na eni strani in reguliranim kanalom potoka Krapan na drugi strani je bil tako pripravljen prostor izgradnje

1 Italijanski podjetnik judovskega rodu, rojen v Torinu. Kot delničar in predsednik upravnih odborov mnogih podjetij in borzne hiše se je po prvi svetovni vojni močno uveljavil v tržaškem poslovnem in političnem življenju. Njegov vpliv je segal tudi do Mussolinija, dokler mu niso bile po sprejemu fašističnih rasnih zakonov odvzete vse javne funkcije in se je moral zateči v Vatikan, kjer je tudi leta 1945 umrl.

2 HR DAPA-55, 307, X-3/2/2, Proposta per la costruzione del villaggio di Arsia in comune distinto. 31. 5. 1937, 2.

3 HR DAPA-55, 89, X-2, Lavori di Bonifica della Valle dell'Arsa. 5. 11. 1927.

4 HR DAPA-55, 273, X-3/5, Poročilo istrskega prefekta Cimoranija o rudniku Raša, nedatirano.

bodočega naselja, čigar morfologija je morala slediti tem geografskim omejitvam. Ker je bila formalni investitor v naselje rudarska družba Arsa (kot del A.Ca.I.-ja), so bile vse pomembne odločitve v rokah Segreja, ki pa je v tistem času še vzdrževal tesne stike z glavnimi odločevalci v Rimu in od njih tudi zahteval popolno avtonomijo pri načrtovanju in izgradnji (Millo, Vinci, 1985, 158). Izdelavo načrtov je mimo razpisov zaupal arhitektu Gustavu Pulitzer-Finaliju, s katerim je kot podpredsednik *Provincialnega sveta za korporativno ekonomijo* sodeloval že pri obnovi interjerja tržaške borze nekaj let prej. Tržačan madžarsko-judovskega rodu pravzaprav do leta 1935 ni izdelal nobene zgradbe v celoti, pač pa se je proslavil kot ladijski arhitekt, kar je tudi odločno zaznamovalo njegov oblikovni izraz (Krecic, 2012, 74–75). V svojih delih je značilno kombiniral prvine klasične arhitekture in oblikovanja, mediteranskega vernakularnega graditeljstva ter sočasnega modernizma, kar je vse skupaj zaokrožil v lasten artdekojevski stil (Radović Mahečič, 2000, 116).⁵ Njegov pristop k modernosti zasnovani, a s tradicionalnimi motivi zaznamovani organski kompoziciji so kasneje v reviji *L'illustrazione italiana* opisovali kot namen, da se skozi racionalnost in sodobnost gradnje razkrije »preprosta italijanska duša« tega istrskega kraja.⁶

Pulitzerjev arhitekturni studio *STUARD*, kjer so bili njegovi najtesnejši sodelavci Slovenci Franjo Kosovel, Enrico Ukmar in nekdanji član Černigojevega avantgardističnega krožka Zorko Lah, je predložil prvi načrt za novo mesto 3. novembra 1935. Izvirni načrt se je v naslednjih dveh mesecih in pol še bistveno spreminjal tako glede števila posameznih tipov stavb kot tudi razporeditve glavnih objektov na osrednjem trgu (Krecic, 2012, 76, 86). Iz izvirnih načrtov je razvidno, da se je Pulitzer-Finali izognil ortogonalni obliki mesta, ki je bila po rimskem vzoru značilna za ostale *città di fondazione*, ampak je raster razpotegnil v dolžino skoraj dveh kilometrov. Hkrati pa je v takšno linearno razporeditev lažje skril rigidno socialno delitev na območje hiš za delavce na južni strani in vil za vodstvene uslužbenke na severni, nekoliko privzdignjeni strani, ki je v zimskih mesecih ni dosegel smog iz termocentrale. Po načelu segregacije so bile zasnovane celo komunikacijske poti, tako da se rudarji na poti v rove in vodstveni kader na poti v upravno stavbo sploh niso srečevali. Kot skupni prostor je bil dejansko zamišljen le osrednji trg, kjer so se različne socialne skupine srečevale v cerkvi ali v domu fašija (Valušek, 2000, 13).

Objekti z ideološko najbolj izpostavljeno funkcijo so bili nanizani okrog glavnega trga, za katerega je Mussolini zavrnil predlog poimenovanja po njem, tako da je na koncu dobil ime *Piazza dell'Impero*. Pri tem je zanimivo, da je dom fašija ostal brez značilnega liktorskega stolpa, ki je obvladal trge ostalih novih mest, namesto njega pa je Pulitzer-Finali za nagovore množic predvidel le majhen balkon. Dejansko tako dom fašija kot k njemu priključena zgradba organizacije *Dopolavoro* ne izstopata s svojo monumentalnostjo (Krecic, 2012, 129). Ta vtis je nekoliko »popravljal« slavolok na vhodu na trg s posvetilom kralju Viktorju Emanuelu III. in Duceju Benitu Mussoliniju z dodano letnico fašističnega štetja »XV«, ki spominja na Foschinijev portal na vstopu v rimsko univerzo

5 S tovrstnim eklekticizmom je nadaljeval tudi po letu 1939, ko se je moral zaradi fašističnih rasnih zakonov umakniti v ZDA, kjer je gradil predvsem hollywoodske vile.

6 *L'illustrazione italiana*, 31. 10. 1937: Arsia e i suoi giacimenti carboniferi, 1331.

Sapienza in Piacentinijev vhod v tamkajšnjo rektorsko palačo (Valušek, 2000, 10). Na glavnem trgu je dobila svoj prostor tudi fontana kot še en simbol fašističnega napredka v Istri. Brizgajoča voda je namreč pritekala iz vodovoda zgrajenega v tridesetih letih, ki ga je vladajoči režim slavil kot enega svojih največjih dosežkov v Istri, črpalna postaja v bližini Raše pa še danes nosi prostorsko markacijo v obliki izklesanega beneškega leva. Najbolj izrazita monumentalna palača, zasnovana v liktorskem slogu s stebri v višini celotnega pročelja, bi morala biti zgradba organizacije *Ballila*, ki pa ni bila nikoli zgrajena. Ne glede na pozive istrskega prefekta Oresteja Cimoranija direktorju Segreju, naj zaradi velikega »moralnega in političnega« pomena družba Arsa zagotovi manjkajočo polovico od potrebne vsote 700.000 lir, je bil ta znesek očitno tako visok, da so gradnjo preložili.⁷

Razpoložljivim finančnim sredstvom so morali prilagoditi tudi kip rudarja-vojaka, ki je bil eden najbolj očitnih elementov politične estetike novega prostora, o čemer bo več govora v nadaljevanju. Pod kipom pa je bil prostor rezerviran tudi za spominsko ploščo in bronaste liktorske snopiče. V ta namen so predstavniki podjetja Arsa in lokalnih političnih elit sestavili več osnutkov napisov, ki so vsi po vrsti poudarjali nastanek novega mesta po volji Benita Mussolinija in ga označili kot »simbol italijanske civilizacije ob meji«.⁸ Toda končna verzija napisa je naglasila predvsem pomen mesta za državno oz. imperialno politiko avtarkije.⁹

Na podlagi sodobnih principov je bila pozidano tudi šolsko poslopje, na katerega nujnost izgradnje so se spomnili šele po začetku del na ostalih objektih, zaradi česar tudi finančno ministrstvo ni moglo zagotoviti potrebnih sredstev. Da so lahko otrokom rudarjev zagotovili šolanje, za kar so bile okoliške vasi predalet in imele premalo kapacitet, je moral na predlog istrskega prefekta Cimoranija posredovati sam Mussolini, tako da je bila nova osnovna šola, poimenovana po nedavno preminulem izumitelju in članu *Fašističnega velika sveta* Guglielmu Marconiju, končana do pomladi 1938, ko jo je otvoril minister za izobraževanje Giuseppe Bottai. Prav tako funkcionalistično zasnovan vrtec, ki ga je Pulitzer-Finali najprej želel postaviti celo v skladu z metodo vzgoje in učenja Marie Montessori, pa je dobil ime *Italia redenta* (Krecic, 2012, 139).

Pri hišah za delavske družine (*casarmoni*), ki so bile sestavljene iz štirih trosobnih stanovanj (dve spalnici, kuhinja, kopalnica, sanitarije), je Pulitzer-Finali uporabil lokalne materiale, njihov ruralni videz pa dosegel s pergolami in z majhnimi vrtovi poleg hiš. Za razmere tistega časa so bila stanovanja sodobno opremljena, z električno napeljavo (priključeno na lokalno termocentralo), tekočo toplo vodo in kuhinjsko ter sanitarno opremo, kar je bilo vse rezultat integralnega načrtovanja. Na križišča ulic z delavskimi hišami so bile za izvajanje nadzora strateško umeščene hiše »tipa B«, s stanovanji z eno sobo

7 HR DAPA-55, 307, X-3/2, Dopis Občine Labin Ministrstvu za javna dela v Rim, 26. 8. 1936; Dopis prefekta Cimoranija predsedniku družbe Raša Segreju, 17. 12. 1936.

8 HR DAPA-649, 29, Liburnia 1936, Dopis družbe Societa anonima carbonifera Arsa arhitektu Gustavu Pulitzerju, 1. 3. 1937.

9 *Duce Benito Mussolini / questo paese del lavoro sorse / nei giorni dell'assedio iniquo / fu compiuto nell'alba dell'Impero / per fare l'Italia fascista / sempre piu signora del suo destino* (Duce Benito Mussolini, to mesto dela je nastalo v dneh nepravičnega obleganja, dokončano ob zori Imperija, zato da bi naredili fašistično Italijo čedalje večjo gospodarico svoje usode).

Slika 1: Raša, Piazza dell'impero po koncu izgradnje (razglednica v lasti Marijana Milevoja).

Figure 1: Raša, Piazza dell'impero after completion (postcard courtesy of Marijan Milevoj).

več, ki so bile namenjene delovodjem. Samski delavci so bivali v večposteljnih sobah v posebnem, relativno modernistično zasnovanem »hotelu« oz. samskem domu, kjer je že pri njegovi zasnovi prišel do izraza namen izvajanja higienskih ukrepov in nadzora. Povsem ločeno od predela delavskih hiš pa so bile na drugi strani osrednjega trga *case dei capi* in *vilete*, kot so imenovali hiše za uslužbence in vodstvo rudnika. Prvim so bila namenjena petsobna stanovanja v dvonadstropnih dupleksih, za vodstvo podjetja pa so bile rezervirane vile, ki so štejele tudi do sedem sob. Obdane so bile z zidovi in ograjami, tako da, kot se spominjajo tedanji prebivalci, rudarji niso imeli tod kaj iskati. Največja vila za direktorja z ločenim vhodom je imela pod zemljo svojo garažo, v parku okrog nje pa sta se bohotili dve fontani (Matošević, 2011, 80).

Navzven izolirano in navznoter getoizirano mesto je fašističnemu gospodarstvu omogočalo, da je v rokah zadržal ključne mehanizme nadzora, nove naseljence pa prek monopolizirane oskrbe z osnovnimi dobrinami držal v odvisnosti, ki je bistveno reducirala potencial upora (Nuti, Martinelli, 1981, 66). Atomizaciji delavcev je pripomogla tudi selektivna plačna politika, ki je bila dolgoročno značilnost upravljanja rudarske družbe Arsa (Millo, Vinci, 1985, 150, 156). Uradna filmska propaganda je na drugi strani

slikala novo naselje kot idealno mesto z udobnimi stanovanji in vso potrebno sodobno infrastrukturo (vodovod, javna razsvetljava, telefon, toplovod, plavalni bazen), ki nudi rudarjem oazo za miren počitek v krogu družine, da se lahko na ta način bolje pripravijo na težko delo pod zemljo in izdatneje prispevajo k nacionalni avtarkiji. V kombinaciji s prikazovanjem nove rudniške opreme je s selektivnim prikazom vsestranskih uspehov in navdušenja ustvarjala vtis, da v teh naporih režima pravzaprav zmagujejo vsi (Matošević, 2011, 75–76).¹⁰ Ustvarjanje takšne podobe na način spektakla se je vključevalo v splošno fašistično dihotomijo zlitja modernih tehničnih sredstev s predindustrijskimi vrednotami in ustvarjanja politične kohezivnosti, predvsem s pomočjo masovnega spektakla, kar je bilo značilnost ideološke operacionalizacije tudi v drugih novih mestih (gl. Caprotti, 2007, 12, 20).

Čeprav je šlo v osnovi za rudarsko naselje, je njegova podoba skušala oponašati idealizirano ruralno okolje, ki je celo pri znanem istrskem antifašističnem ekonomistu in književniku Mateju Baloti (Mijo Mirković) pustilo ugoden vtis. O delavskih hišah, ki si jih je ogledal med svojim kratkim povratkom iz Jugoslavije v rodno Istro leta 1938, je pisal kot solidno, okusno in lepo zgrajenih, z mnogimi loki, ki razbijajo monotonijo sicer enakih ulic, na katerih je slišal tudi hrvaško govorico razposajenih otrok. Njegovemu pogledu se niso izmuznili niti majhni vrtovi, na katerih so rudarske družine »z različnim znanjem in skrbnostjo« gojile »v glavnem okusno zelenjavo« (Milevoj, 2007, 29).

POSTAJA NA POTI ITALIJANSKE CIVILIZACIJE K VZHODNI MEJI

»Vse kar je lepega tukaj v Istri, je zgodovinsko in rasno gledano italijansko«, je med svojim popotovanjem po fašističnih novih mestih, med katerim se je spomladi 1940 ustavil tudi v Raši, zapisal tajnik revije *La difesa della razza* Giorgio Almirante. »Priseljena slovanska jedra«, ki jih je celo znal razdeliti na Slovence in Hrvate, so po njegovem minimalno prispevala k družbenemu napredku regije in ostala povsem nepomembna v odnosu do »avtohtone in večinske italijanske rasne skupine« (Almirante, 1940, 39). V skladu s splošno retoriko uporabe zgodovine so o njeni zasidranosti v Istri pričali številni dokazi od rimske dobe dalje, glavni med njimi pa je bila listina rižanskega placita iz leta 804¹¹ kot priča nadaljevanja antičnih italskih karakteristik prostora, ki jih ruralna slovanska imigracija ni ogrozila niti ob svoji naselitvi niti nikoli kasneje (Almirante, 1940, 34, 41).

V času izgradnje se je ob sklicevanju na antično jadransko pleme nastajajoče naselje še pojavljalo pod imenom *Liburnia*, ki si ga je domislil istrski prefekt Cimorani. Ta je konec aprila 1936 že dobil potrdilo vodje kabineta na ministrstvu za notranje zadeve, da je takšno poimenovanje potrdil predsednik vlade (Mussolini), čigar privoljenje pa ni zdržalo prav dolgo.¹² Po vsej verjetnosti je na neustreznost poimenovanja iz časa rimskega imperija, ki sicer ni bilo nič nenavadnega pri fašističnih novih mestih, Duceja opozoril

10 Revija *L'illustrazione italiana* (31. 10. 1937) je ob tem zapisala, da je bilo bivanje v takšnih hišah lahko le pobožna želja angleških rudarjev.

11 O različnih historiografskih interpretacijah tega zgodovinskega dokumenta gl. Žitko, 2005.

12 HR DAPA-55, 273, X-3/5, Ministero dell'Interno, Miniere dell'Arsa – Villagio operaio, 24. 4. 1936.

poreški zgodovinar in predsednika društva *Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* Camillo De Franceschi (Matošević, 2007, 24). Poprej mejna reka Raša med Liburni in Histri ter kasneje med rimskim imperijem in Ilirijo je bila namreč v času cesarja Avgusta¹³ že del rimske desete italske regije *Venetia et Histria*. Notranji minister in predsednik v isti osebi pa je očitno okleval tudi nad novim predlogom *Arsia*, saj so prefektu Cimoraniju predlagali, naj ponovno razmisli o imenu, ki bo v skladu z lokalno »zgodovinsko-geografsko tradicijo in občutenjem prebivalstva«. ¹⁴ A že deset dni kasneje je šef njegovega kabineta sporočil, da je Mussolini odobril to skonstruirano ime,¹⁵ ki pa prav tako ni bilo zgodovinsko nevtralnno.

Podobno kot v primeru izkopa in obnovitve (dograditve) rimskega teatra leta 1938 v Trstu, ko je po besedah tedanjega lokalnega zgodovinarja Attilia Tamara vsako arheološko odkritje služilo kot odgovor na »predatorske aspiracije Slovanov« (Sluga, 2003, 193; podrobneje o transformaciji urbane krajine glavnega mesta Julijske krajine v skladu z gesli *romanità* in *italianità* pa gl. Klabjan, 2017), so tudi v primeru vzhodne Istre iskali dokaze, ki bi pričali o kontinuiteti med antičnim in fašističnim imperijem. Tega so našli na zemljevidu iz 4. stoletja oz. njegovem prepisu, poimenovanem *Tabula Peuntigeriana*, kjer je bil med Barbanom (Barbana) in Rakljem (Castelnuovo), torej približno na lokaciji novega mesta, vrisana lokacija *Statio Arsia*, ki pa je med kasnejšimi obleganji tako kot mnoge druge naselbine v Istri izginilo (Almirante, 1940, 38). S tem je bil naglašen tudi propagandni moment transhistorične sposobnosti režima, ki se je pojavljal tudi v primeru drugih novih mest: da potem ko je bilo skozi stoletja narejenega bore malo, fašistična Italija nadaljuje na mestu, kjer so se ustavili Rimljani. V tem duhu so prejšnje istrske gospodarje obtoževali zanemarjanja njenih bogastev, ki bodo po desetih letih naporov režima z bonifikacijo, izgradnjo novih cest, modernizacijo rudnika in postavitvijo novega naselja končno privrela na plan.¹⁶ Ta dosežek je v propagandni govorici mejil na čudež oz. kot so razglašale filmskih novosti Istituta Luce, se je »belo mesto premoga po volji Duceja dvignilo iz rudarskega srca Istre tam, kjer je bilo še pred desetimi leti samo močvirje« (Giornale Luce B 1196, 1937).

OD BONIFIKACIJE NARAVE DO BONIFIKACIJE LJUDI

»Bonifikacija« kot eno izmed ključnih gesel fašističnega projekta obvladovanja sveta je v sebi nosilo tudi esenco etničnega očiščenja italijanske zemlje tujerodnih elementov (Griffin, 2007, 38) oz. v primeru Julijske krajine s polovico »tujerodnega« prebivalstva kombinacijo kulturne asimilacije in represivnih metod raznarodovanja. Za obmejno regijo je bilo to vprašanje strateškega pomena, ki se je vklapljal v koncept t. i. obmejnega fašizma (Kacin Wohinz, Verginella, 2008, 35). Zanikujoč nacionalno samobitnost Slovencev in Hrvatov je tržaški fašistični prvak Giuseppe Cobolli-Gigli oz. Cobol, kot se

13 Fašisti so za vrhunec antičnega imperija šteli avgustejsko dobo (Batič, 2016).

14 HR DAPA-55, 273, X-3/8, Villagio operaio zona carbonifera dell'Arsa: denominazione, 10. 10. 1936.

15 HR DAPA-55, 273, X-3/8, »Arsia« - Denominazione nuovo villaggio operaio, 20. 10. 1936.

16 L'illustrazione italiana, 31. 10. 1937: Arsia e i suoi giacimenti carboniferi, 1329.

je leta 1927 podpisal pod članek v uradni fašistični reviji *Gerarchia*, razumel slovansko narodno gibanje kot socialni, ne pa nacionalni ali politični problem. V tem kontekstu je stavil zlasti na civilizacijski potencial italijanske države, ki bi s svojimi tehničnimi dosežki omogočila gladko asimilacijo večine »neavtohtonega« slovanskega prebivalstva (Cobol, 1927, 805–806).

Za stabilnost fašističnega režima se je kazala nevarnost slovanske prisotnosti zlasti v povezavi s socialnimi nemiri ali celo z revolucionarnimi težnjami. Že vse od izbruha delavske vstaje, znane kot »Labinska republika« (2. 3. 1921–8. 4. 1921), ki velja za prvi upor proti fašizmu, še preden se je ta v Italiji uradno povzpela na oblast, so videli novi oblastniki v teh ljudeh predvsem »slavoboljševistično« grožnjo z močno jugoslovansko iredentistično noto, čeravno je bila v ozadju zahtev stavkajočih hrvaških, slovenskih, italijanskih, čeških in drugih rudarjev v Labinu predvsem nujnost izboljšanja socialnega stanja (Scotti, Giuricin, 1971, 48).

Se ko je bila gradnja mesta v začetni fazi in se je zanj uporabljalo ime Liburnia, je gradbišče in rudnik z osebnim obiskom, ki ni trajal več kot tri ure, 7. avgusta 1936 počastil sam Mussolini. Politični spektakel tega obiska je vključeval prihod s hidroplanom, predsedanje na motorni čoln in nato prevoz z železnico, ki so jo uporabljali za transport premoga do bližnjega пристanišča Štalije, do gradbišča in rudnika. Iz podobe, ki jo je o dogodku prenesel lokalni fašistični dnevnik *Corriere Istriano*, je moč razbrati, da je bil bolj kot bodoče naselje v ospredju spektakla rudnik, v katerega globine se je Mussolini tudi spustil. Vzdušje med rudarji je bilo prikazano kot žrtvovanje in izkazovanje vere v imperij kot ključni motiv njihove eksistence. Nastajajoče mesto, kjer je Duce vzdal spominski zapis v temeljni kamen doma fašija, pa je bilo opisano kot izraz moči in zagona (»*slancio*«) fašizma, ki poganja Mussolinijevo ljudstvo.¹⁷

Kot del integralnega načrta je Pulitzer-Finali že v izhodišču svojega *masterplana* predvidel tudi »umetniško-dekorativne« elemente kot karakteristično ideološko markacijo režima, ki bi jo svojemu novemu mestu vtisnil vladajoči režim. Na osrednji mestni trg je vrisal več skupin umetniških elementov, ki bi bili zunanji ali notranji del javnih zgradb (dom fašija, cerkve, dopolavora) oz. postavljeni samostojno (fontana), a sta se morala njihov obseg in velikost podrediti omejenim finančnim zmožnostim.¹⁸ Skupnost je kognitivno najbolj očitno mapiral kip *rudarja-vojaka*, postavljen pod balkon doma fašija. Čeprav ga je Pulitzer-Finali najprej umestil v nišo stavbe, je kasneje Segre predlagal povečanje njegove dimenzije in od stavbe ločeno postavitev, da ga je bilo moč videti iz vseh kotov trga.¹⁹ Kljub vztrajanju soinvestitorja – *Istituto autonomo per le case popolari dell'Istria orientale* pri izvornem načrtu zaradi omejevanja stroškov²⁰ je bil na koncu le uresničen predlog arhitekta Pulitzerja in kiparja Marcella Mascherinija, s katerim sta sodelovala že pri oblikovanju ladijskih interjerjev. Tržaški kipar, ki je bil v tem času tudi

17 *Corriere Istriano*, 8. 8. 1936: *Il Duce tra i minatori dell'Arsa*, 1.

18 HR DAPA-649, 29, Liburnia 1936, *Progetti per il villaggio di »Liburnia«*, 28. 9. 1936.

19 HR DAPA-649, 272, *Dopis arhitekta Pulitzerja zavodu Istituto Autonomo per le Case Popolari dell'Istria Orientale*, 21. 1. 1937.

20 HR DAPA-649, 29, Liburnia 1936, *Progetti per il villaggio di »Liburnia«*, 28. 9. 1936; 272, *Odgovor zavoda Istituto autonomo per le Case popolari nella Provincia di Pola arhitektu Gustavu Pulitzerju*, 4. 2. 1937.

Slika 2: Raša, cerkev sv. Barbare in kip rudarja-vojaka (razglednica v lasti Marijana Milevoja).

Figure 2: Raša, St. Barbara church and the statue of coal miner-soldier (postcard courtesy of Marijan Milevoj).

sekretar *Medprovincialnega sindikata fašističnih umetnikov* in je pomembno prispeval pri opremlitvi novozgrajene univerze, izdelal fasadne kipe za sodišče in sodeloval še pri nekaterih drugih glavnih projektih v svojem mestu (Barillari, 2010, 114), je svojo skulpturo izklesal v telesnih proporcijah, značilnih za tedanji kult utrjene moškosti. Tako nacistično kot fašistično kiparstvo sta namreč po Mosseju (2005, 259–260) iskala »idealno goloto« skladne človeške figure, ki ne simbolizira le resnične lepote in narave, ampak gleda nazaj v raj kot paradigmo zdravega sveta pred nastopom moderne. Gol lik rudarja naj bi celo spominjal na samega Mussolinija, ki je v javnosti, slečen do pasu, tudi sam rad razkazoval svojo virilnost, kar naj bi bil dodaten razlog za njegovo razstrelitev po vojni (Pennacchi, 2009, 181).²¹ V istrskem belem kamnu je bilo moč prepoznati idealno konstitucijo novega Italijana: mladega, delovnega, drznega, pogumnega, polnega življenjske sile, a tudi pripravljene na nasilje. Fizično pripravljenost na delo in boj sta kazala rudarski kramp in nanj obešena svetilka v rokah ter kratko bodalo (podobno tistim, ki so jih uporabljali

21 Po razstrelitvi naj bi od spomenika ostala samo ena noga, ki je pristala v lopi pod cerkvenim zvonikom (Pennacchi, 2009, 182).

pripadniki prostovoljne fašistične milice MVSNI) v vreči poleg skulpture (Matošević, 2007, 25). Vizualna podoba rudarja-vojaka je odražala pripravljenost na vojno in se je vključevala v okvir vrednot *combattentisma*, ki ga je režim spet začel oživljati v tridesetih letih kot pripravo na nadaljnjo ekspanzijo (Falasca-Zamponi, 1997, 119).

Glede na pomen premoga kot glavnega energetskega vira za pogon imperija so tudi rudarjem pripisovali posebno, transcendirajočo vlogo pri izgradnji fašizma. »*Rudarji predstavljajo tako po moralnih kot po fizičnih kriterijih izbrano vrsto [italijanske] rase*«, je njihovo mesto v kategoriji novih Italijanov definiral Giorgio Almirante in jih pri tem postavil ob bok vojakom med bojno akcijo in mornarjem med manevrom, ko morajo med svojimi podvigi misliti samo na dovršitev zadane jim naloge (Almirante, 1940, 31). Izjemno težki pogoji, v katerih so pod zemljo opravljali svoje delo pa, kot je še naprej razpredal eden izmed utemeljiteljev italijanskega rasizma, spričo ukrepov »fašističnega skrbstva« niso pustili posledic na njihovem zdravju in vitalnem jedru celote rase. To naj bi zagotavljala celovita oskrba in zaščita za delavce in njihove družine, ki naj bi bila na najvišji ravni prav v novih mestih, tako da je bil tudi sleherni prebivalec Raše deležen »zdravstvene«, »politične« in »moralne« oskrbe (Almirante, 1940, 32). V kolikor je bilo za slednjo morda boljše poskrbljeno, je bila realnost kar se tiče medicinske oskrbe precej slabša. Čeprav bi morali za okrog 6.000 (kasneje tudi 7.000) delavcev v rudniku stalno skrbeti trije zdravniki, so morali ob pogostih nesrečah čakati zdravnika tudi po več ur (Nuti, Martinelli, 1981, 202), povsem odpravljena pa ni bila niti nevarnost malarije.

Kdo so torej bili novi naseljenci, ki so nase sprejemali težko breme preživljanja z rudarstvom? Zaradi potreb po novi delovni sili je prefekt Cimorani že aprila 1936 pozval vse istrske podestaje, naj predlagajo seznam fizično, pa tudi moralno-politično ustreznih moških, ki bi se lahko zaposlili kot rudarji, pri čemer so imeli prednost tisti z velikimi družinami, skvadristi, vojne sirote, fašisti in veterani, zaradi ohranjanja obsega kmetijske proizvodnje pa niso mogli dobiti službe mali zemljiški posestniki, koloni in spolovinarji.²² Kot ustrezne tem zahtevam so tako denimo v občini Piran prepoznali 12 moških, starih med 19 in 29 let.²³ Prvim sto novorojenim Rašanom pa je bilo v skladu z demografsko politiko fašistične Italije obljubljenih 250 lir državne dotacije. Poreklo naseljencev, ki so popolnili novo mesto, so bile večinoma okoliške istrske občine, približno petina izmed njih pa je prihajala iz drugih delov Italije (Sardinije, Sicilije, Apulije, Furlanije). »Rasni substrat« novega mesta je bil tako sestavljen skoraj iz vseh »podtipov Italijanov«, ne samo »svetlolasih in svetlookih, kot bi pričakovali glede na lego ob severovzhodni meji Italije«, ampak je bilo moč opaziti tudi »južne elemente« (Almirante, 1940, 35).

Raznoliko poreklo delavcev je zmanjševalo možnosti nemirov in upora, a iz kraja s strateško pomembno proizvodnjo so kljub temu praktično vsakodnevno prihajala policijska poročila o razpoloženju med prebivalstvom (Millo, Vinci, 1985, 157). Posamezni upori so se sicer pojavljali, njihov vzrok pa je bil predvsem socialne narave (Millo, Vinci, 1985, 159). Kljub temu pa se je režim dobro zavedal grožnje nacionalno-politične subverzije, saj je rudarsko središče ležalo, kot so ugotavljali leta 1938, v »pokrajini skoraj

22 HR DAPA-55, 273, X-3/6, Dopis prefekta Cimoranija podestajem istrskih občin, 22. 4. 1936.

23 HR DAPA-55, 273, X-3/6, Elenco delle persone che si prepongono per l'invio alle miniere dell'Arsa.

popolnoma poseljeni s Slovani« (Nutti, Martinelli, 1981, 207). A lokalne fašistične elite so računale, da bo rudnik prinesel še bolj opazne spremembe tako na nacionalnem kot na socialnem področju. Zaradi tega so se vrstile anonimne obtožbe na račun njegovega vodstva, ki so ga poleg Segreja predstavljali še tehnični direktor A.Ca.I. Riccardo Jaffé in direktor raškega rudnika Nino Zannini, ki se je pri vodenju poslov iz Trsta ravnalo predvsem po kriterijih poslovne učinkovitosti. Kot Juda in »prostozidarja« so Segreja obtoževali, da je iz vodilnih struktur povsem izključil »glas italijanske Istre«. V skladu z antisemitskimi rasnimi zakoni je naposled konec leta 1938 izgubil svojo funkcijo predsednika A.Ca.I., na katero je Mussolini nato imenoval Giovannija Vasellija (Nutti, Martinelli, 1981, 68).

Kljub pomanjkanju nujnih materialov za delovanje rudnika kot so bili les in železo, je rudniško vodstvo zlasti po vstopu Italije v drugo svetovno vojno stopnjevalo proizvodnjo premoga, ki je leta 1942 dosegla rekordnih 1.157.000 ton (Milevoj, 2007, 30). To je bilo možno doseči le z izjemno pospešenim delovnim ritmom, kjer so vsako zamudo šteli za »dezertiranje«, ki je zahtevalo »fašistično« kazen (Matošević, 2011, 344, 40). V teh zaostrenih okoliščinah so sicer promovirali idealen, delovnega zagona poln in obenem oprezen ter discipliniran tip rudarja, kar pa je bilo zaradi vse večjih zahtev po produktivnosti praktično nemogoče doseči. Kot posledica tega je bilo že pred vojno tudi po ducat smrtnih nesreč letno, največja, tudi v vsej zgodovini italijanskega rudarstva, pa se je zgodila 28. februarja 1940, ko je umrlo 185 in bilo ranjenih 149 rudarjev (Millo, Vinci, 1985, 163). »Bitka za italijanski premog« je tako zahtevala svoje žrtve še preden je ta začel poganjati ladijske parnike na poti širitve Mussolinijevega imperija po Sredozemlju.

SKLEP

Nastanek rudarskega mesta Raša je bil tesno povezan s specifično politično-ekonomsko situacijo druge polovice tridesetih let, ko se je Mussolinijev režim namenil narediti Italijo samozadostno in pripravljeno na nove vojne podvige. Ena izmed ključnih strateških surovin je bil tudi premog, katerega večje zaloge pa so se nahajale le v Istri in na Sardiniji, zaradi česar se je v obeh regijah skokovito povečalo njegovo pridobivanje. Po znanem modelu velikih družb z mešanim državno-zasebnim kapitalom se je tudi novoustanovljena državna družba A.Ca.I. lotila tega podviga predvsem na osnovi podjetniških pristopov, ki so narekovali maksimalizacijo učinkovitosti. V skladu s to logiko je bilo zgrajeno tudi »prvo mesto avtarkije«, kot so propagandno imenovali novo rudarsko naselje, kar se je odražalo že od izvirmih Pulitzer-Finalijevih osnutkov dalje. Za razliko od novozgrajenih mest z začetka tridesetih let, je bilo v t. i. korporacijskih mestih opazno manj sredstev namenjenih monumentalni arhitekturi, ki bi v tipičnem liktorskem stilu odražala moč režima. Sicer nekoliko bolj kot v bližnji Torviscosi, kjer so bili fašizem in njegovi simboli prisotni samo v tolikšni meri kot je dopustil direktor in solastnik tamkajšnjega celuloznega obrata Franco Marinotti in ni bil zgrajen niti doma fašija (Scaini, 2012, 310, 316), so tudi proporci ideološko najbolj reprezentativnih objektov v Raši ostali skromni. Razen spominske plošče z liktorskimi snopi in kipa rudarja-vojaka, ki je izrazito kognitivno mapiral nov prostor in njegove prebivalce, je naselje v celoti delovalo kot na tradicionalni

mediteranski slog cepljena moderna arhitektura. Spričo te relativne nevtralnosti estetskega režima je mesto skoraj nepoškodovano preživelo tudi povojna leta in so ga tedaj opisovali celo kot zelo prijeten kraj za življenje delovnega človeka.

A natančnejši pogled predvsem na urbanistično zasnovo pove marsikaj o razredni strukturi fašizma, avtoritarizmu in vlogi totalnega nadzora. Temu je svoje dodala še simbolna podoba lika fašizmu vdanega rudarja, ki jo je vzpostavljala tedaj nastajajoča italijanska rasistična teorija, pa tudi politični spektakel in propaganda, ki sta spremljala otvoritev del in druge pomembne mejnike pri izgradnji mesta. V skladu s tedaj razširjeno režimsko politično rabo zgodovine in arheologije so poiskali tudi dokaze za predhodno naselje v času rimskega imperija, fašistični režim pa je bil predstavljen kot tisti, ki je zapostavljenemu območju z velikimi napori dal novega zaleta. Tako je uradna propaganda gradila predvsem na imperativu tehničnega in civilizacijskega napredka, ki ga je »po volji Mussolinija« ustvaril fašistični režim na tem mejnem območju, zanemarjenem od prejšnjih gospodarjev in naseljenim pretežno s »primitivnimi« Slovenci in Hrvati.

Upoštevajoč tudi to ideološko in simbolno dimenzijo konstrukcije novega mesta, ki ji je bilo do sedaj v primerjavi z arhitekturnimi značilnostmi posvečene precej manj pozornosti, se odpira več novih vprašanj, povezanih najprej z analizo komunikacije med ključnimi deležniki pri tem projektu: vodstvom družbe Arsa v Trstu, državnim vodstvom v Rimu (Mussolinijev kabinet, Cobollijevo Ministrstvo za javna dela) in Pulitzer-Finalijevim arhitekturnim studiem ter sodelujočimi umetniki. Kakšne so bile dejanske zahteve režima bi lahko pokazala nadaljnja analiza gradiv iz rimskih arhivov, slednje pa bi bilo predvsem zanimivo primerjati z ideološkim produktom, v katerega je bila zapakirana postavitev desetine novih večjih in manjših naselij v Libiji in v ostalih kolonijah italijanskega imperija.

»AUTARKIC FIRMNESS AND THE SIMPLE ITALIAN SOUL«:
CONSTRUCTION OF THE NEW MINING TOWN OF ARSIA
IN EASTERN ISTRIA (1936–1937)

Jure RAMŠAK

Science and Research Centre, Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: jure.ramsak@zrs.upr.si

SUMMARY

In the aftermath of the introduction of international economic sanctions against Italy as a response to its 1935 invasion of Abyssinia and during its preparations for new territorial expansion, Mussolini's regime and big industry players launched a campaign the aim of which was national autarky, especially in the field of key strategic raw materials and products. One of them was coal, at that time the most important energy source, whose large reserves could only be found at Sardinia and in Istria. As a result, in the second half of the 1930s the two peripheral regions witnessed a drastic increase in coal mining and the construction of urban centres that would house thousands of newly arrived miners and their families.

The article presents "the first town of autarky" as Arsia, the new town constructed in the vicinity of Labin/Albona, was officially propagated upon its completion in November 1937. It not only sheds light on Gustav Pulitzer-Finali's special architectural style that combined modernist, lictorian, art deco and vernacular features, but also analyzes ideological subtext and representation of this new town located "on the margins of the Italian civilization". Even if its urbanistic layout was an outstanding expression of utilitarian principles and strict social hierarchy, the analyses of political and ideological discourses reveals elements because of which the symbolic image of the new town can be read from the point of view of not only general anthropology of Italian Fascism but also its borderland version ("fascismo di confine") marked by the presence of the Other, i.e. "allogeneic" population.

Keywords: Arsia, fascist new towns, A.Ca.I., autarky, eastern Istria

VIRI IN LITERATURA

- Almirante, G. (1940):** Viaggio razziale per l'Italia. La difesa della razza, III, 13, 26–41.
- Cobol, G. (1927):** Il Fascismo e gli allogeni. Gerarchia, VII, 9, 803–806.
- Corriere Istriano.** Pola, Partito Nazionale Fascista per L'Istria, 1929–1945.
- Giornale Luce B 1196 (1937):** Arsia. La bianca città del carbone, 11/11/1937. Archivio Storico Istituto Luce. <http://www.archivioluce.com/archivio/jsp/schede/videoPlayer.jsp?tipologia=&id=&physDoc=14905&db=cinematograficoCINEGIORNALI&findI t=false§ion=/> (28. 8. 2016).
- HR DAPA-55** – Državni arhiv u Pazinu (HR DAPA), Prefektura Istre u Puli (fond 55).
- HR DAPA-649** – HR DAPA, Istarski ugljenokopi Raša (fond 649).
- L'illustrazione italiana.** Milano, Fratelli Treves, 1973–1962.
- Mrach, G. (1927):** L'Istria. Rivista politica. Gerarchia, VII, 9, 824–836.
- Antliff, M. (1997):** La Cité française: George Valois, Le Corbusier, and Fascist Theories of Urbanism. V: Affron, M., Antliff, M. (ur.): Fascist Visions. Art and Ideology in France and Italy. Princeton, Princeton University Press, 134–170.
- Antliff, M. (2002):** Modernism, and Modernity. The Art Bulletin, 84, 1, 148–169.
- Arthurs, J. (2012):** Excavating Modernity. The Roman Past in Fascist Italy. Ithaca, Cornell University Press.
- Barillari, D. (2010):** L'Aula magna dell'Università. V: Ferneti, V. (ur.): L'Edificio centrale dell'Università di Trieste: storia e architettura, 1938–1950. Trieste, Edizioni Università di Trieste, 106–127.
- Binde, P. (1999):** Nature versus city: landscapes of Italian Fascism. Society and Space, 17, 6, 761–775.
- Caprotti, F. (2007):** Mussolini's Cities. Internal Colonialism in Italy, 1930–1939. Amherst, Cambria Press.
- Dixon Whitaker, E. (2000):** Measuring Mamma's Milk: Fascism and the Medicalization of Maternity in Italy. Michigan, University of Michigan Press.
- Dukovski, D. (1998):** Fašizam u Istri 1918–1943. Pula, C.A.S.H.
- Falasca Zamponi, S. (2007):** Fascist Spectacle: The Aesthetics of Power in Mussolini's Italy. Berkeley, University of California Press.
- Gentile, E. (2007):** Fascismo di pietra. Roma, Bari, Laterza, 2007.
- Gentile, E. (2010):** Fašizem: zgodovina in interpretacije. Ljubljana, Modrijan.
- Ghirardo, D. Y. (1989):** Building New Communities: New Deal America and Fascist Italy. Princeton, Princeton University Press.
- Griffin, R. (2007):** Modernism and Fascism. The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- Kacin Wohinz, M., Verginella, M. (2008):** Primorski upor fašizmu. Ljubljana, Slovenska matica.
- Klabjan, B. (2016):** Erecting Fascism: Nation, Identity, and Space in Trieste in the first half of the Twentieth Century. Nationalities Papers, 2017.

- Krecic, F. (2012):** Arsia, la bianca città del carbone. Storia della fondazione di un centro minerario in Istria tra le due guerre. Udine, Forum.
- Lefebvre, H. (2013):** Produkcija prostora. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Matošević, A. (2007):** Raša – grad-spomenik industrijskom elanu. Zarez: dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja, IX, 220–221, 24–25.
- Matošević, A. (2011):** Pod zemljom. Antropologija rudarenja na Labinštini u XX. stoljeću. Zagreb, Pula, Institut za etnologiju i folkloristiku, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
- Milevoj, M. (2007):** Raša moje mladosti. Labin, Mathias Flacius.
- Millo, A., Vinci, A. M. (1985):** Azienda sindacato e classe operaia nelle miniere dell'Arsa. V: Bon Gherardi, S. et al. (ur.): L'Istria fra le due guerre. Trieste, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, 127–165.
- Mosse, G. (2005):** Nacionalizem in seksualnost. Ljubljana, Založba cf.
- Nicoloso, P. (2008):** Mussolini architetto. Propaganda e paesaggio urbano nell'Italia fascista. Torino, Einaudi.
- Nuti, L., Martinelli, R. (1981):** Le città di strapaese. La politica di »fondazione« nel ventennio. Milano, Franco Angeli Editore.
- Pennachi, A. (2009):** Fascio e martello. Viaggio per le città del Duce. Roma, Bari, Laterza.
- Radović Mahečić, D. (2000):** Raša – grad-spomenik moderne arhitekture – Gustava Pulitzer-Finalija. Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 24, 113–126.
- Scaini, M. (2012):** Utopia and Fascist foundation cities. The case of Torviscosa. Dada, 1, 301–324. [Http://www.dadarivista.com/Singoli-articoli/2012-utopia/p16.pdf](http://www.dadarivista.com/Singoli-articoli/2012-utopia/p16.pdf) (28. 8. 2016).
- Scotti, G., Giuricin, L. (1971):** La Repubblica di Albona e il movimento dell'occupazione delle fabbriche in Italia. Rovigno, Centro di ricerche storiche.
- Sluga, G. (2011):** Identità nazionale italiana e fascismo: alieni, allogeni e assimilazione sul confine nord-orientale italiano. V: Cattaruzza, M. (ur.): Nazionalismi di frontiera. Identità contrapposte sull'Adriatico nord-orientale 1850-1950. Soveria Mannelli, Rubbettino Editore, 171–202.
- Valušek, B. (2000):** Gustavo Pulitzer Finali: Raša – Arsia. Rovinj, Habitat.
- Villani, L. (2012):** Le borgate del fascismo. Storia urbana, politica e sociale della periferia romana. Milano, Ledizioni.
- Vinci, A. M. (2011):** Sentinelle della patria. Il fascismo al confine orientale 1918–1941. Roma, Bari, Laterza.